

Чернігів 1941 – 1942: основні методи окупаційної політики німців

Вольтер колись зазначив, що “війна перетворює на диких звірів людей, народжених для того, щоб жити братами”. Яскравим підтвердженням цього вислову стала Друга світова війна. Лише при згадці про неї перед нами з’являються жахи терору і розстрілів, знущань і принижень... Не віриться, що всі ті вчинки робили люди. Багато в чому визначальною у цих процесах була політика “життєвого простору” (lebensraum), яка проводилася Німеччиною на окупованих територіях. Саме вона обумовлювала основні напрямки політики окупаційних властей. А ось методи досягнення поставлених цілей могли бути різноманітними, багато чого залежало від зони окупації та людей, які впроваджували в життя накази командування. В “12 заповідях поведінки німців на сході й їхнього поводження з росіянами” щодо цього записано, що “вибір методів виноситься на розсуд кожного з вас, якщо немає підходящих наказів у формі директив... Не розмовляйте, а дійте. Головне діяти”[8, 73 – 74].

Тож спробуємо на прикладі міста Чернігова прослідкувати ці головні методи. Обмежимося 1941 – 1942 роками, тобто періодом від початку окупації міста до зламу у війні (провал бліцкригу, Сталінградська битва) й початку визволення України від німецько-фашистських загарбників, що не могло не внести коректив до планів нацистів. Проте спершу розглянемо основні погляди фашистських керівників стосовно політики на окупованих територіях.

Мартін Борман у своєму листі від 23 липня 1942 року виклав думки, що стосувалися основних принципів окупаційної політики нацистів. По-перше, зменшення приросту населення на сході потрібно було проводити шляхом торгівлі запобіжними засобами та популяризації абортів, не запроваджувати медичне обслуговування для місцевого населення. По-друге, не розвивати у місцевого населення почуття вищості, переваги. Німці повинні були обов’язково відсторонятися від українських міст, не відновлювати їх, щоб населення не мало більш високого життєвого рівня, ніж солдати. По-третє, не потрібно видавати велику кількість законів, а обмежитися лише найнеобхіднішими. В школах же треба запровадити латинський шрифт [8, 134 – 135].

Керівник нацистської поліції Генріх Гімmlер ще в 1940 році зазначав: “...ми не зацікавлені в тому, щоб народи східних областей об’єднувалися, а навпаки, треба їх дробити на якнайменші групи”. Вищої освіти тут і бути не може, обмежитися чотирикласною народною школою, в якій навчити рахувати щонайбільше до 500, розписатися та виховувати в покорі та слухняності [8, 101 – 102].

9 вересня 1941 року німці вступили до Чернігова (наше місто входило до військової зони управління). Для досягнення намічених цілей окупанти використовували такі заходи:

1) створення місцевої адміністрації та необхідних для підтримання порядку установ – в першу чергу було засновано ортскомендатуру, міську управу та українську поліцію. Вистава з призначенням міського бургомистра закінчилася провалом. Пан Покровський, кандидат на посаду, запізнився, а це обурило німецького офіцера. Через кілька днів головою місцевої влади було затверджено Азарова. В кінці року було створено районну управу на чолі з П.Л. Дюбком [15]. Українській адміністрації було

передано в'язницю, започатковано газету "Українське Полісся". Через кілька днів прибули й спецслужби – поліція безпеки, СД та польове гестапо [4, 29 – 33];

2) запровадження комендантської години – згідно з наказом коменданта від 10 вересня 1941 року "з 19-тої до 5-тої приватному населенню заборонялося знаходитися поза своїм помешканням" [6, 6]. Виняток робився лише для працівників підприємств першої необхідності, та й тим потрібен був спеціальний дозвіл. Винятком з правила були великі свята, коли адміністрація йшла на невеликі поступки в цьому питанні;

3) реєстрація місцевого населення та видача жителям довідок, що засвідчують особу – це дозволяло контролювати населення, більш ефективно проводити каральні та репресивні заходи, використовувати населення на благо Третього рейху, а також ускладнити діяльність партизанам. За вересень – жовтень 1941 року було видано ряд наказів із загальною вимогою: "Усім... з'явитися в Міське управління для реєстрації" [6, 7]. Відбувалася реєстрація всього чоловічого населення у віці від 18 до 45 років, різноманітних спеціалістів, членів партії, активістів та співробітників НКВС [6, 7 – 8]. Крім того, була заборонена та ліквідована Комуністична партія. Згідно з наказом міської управи № 35 від 17 травня 1942 року всі мешканці міста, починаючи з 16 років, повинні було одержати аусвайс (паспорт) з даними про власника, його місце проживання тощо [4, 72; 6, 43];

4) запровадження трудової повинності та створення біржі праці – різноманітної роботи завжди вистачало, а жителі окупованих територій, на думку окупантів, були створені саме для того, щоб працювати на користь Німеччини. Особливо яскраво все це проявилось пізніше, під час підготовки та проведення акції по вивезенню людей, а поки що мова йшла про благоустрій міста, роботу на підприємствах тощо. "Стимулами" для виконання "планів" були покарання, починаючи від штрафу та закінчуючи "смертю за порушення", саме цими словами закінчувалося більшість наказів [6, 11; 24, 71];

5) створення "режиму жаху" – доповнення до директиви №33 німецького верховного командування дозволяло "поширення з боку окупаційної влади такого страху та жаху, котрий відіб'є в населення всяке бажання до протидії"[4, 46]. Початок цьому поклала страта 35 жителів міста, які відмовилися перед мікрофоном вітати німецькі частини [24, 63]. Надалі були заходи проти партійних діячів та комуністів, в листопаді 1941 року була проведена кампанія з винищення євреїв. Всі вони мали пройти реєстрацію в українській поліції. На своєму одязі їх зобов'язували носити розпізнавальний знак – білу пов'язку із синьою шестикутною зіркою Давида на лівому рукаві. Займатися вони могли лише важкою або брудною роботою. Та німці не були б німцями, якби не використали будь-яку можливість отримати зиск. Нащо одразу вбивати, якщо можна використати людський ресурс на свою користь? Підтвердженням цього є документ "Ймовірний прибуток від ув'язненого". Згідно з ним:

Середня тривалість життя	9 місяців
– загальний прибуток від праці (5,3 р/м x 270 днів)	1431 р/м
– прибуток від ефективного використання трупа (золото зубних протезів, одяг, цінні речі, гроші без урахування витрат на кремацію трупа)	200 р/м
Всього прибуток за 9 місяців становив	1641 рейхсмарку

Як бачимо, враховано все, навіть найдрібніші деталі [2, 14].

У січні 1942 року відбулося масове винищення хворих психіатричної лікарні (до липня було вбито близько 500 хворих за так званою "програмою евтаназії"). Весною цього ж року проведена реєстрація циганського населення та його розстріл, а також

“усунення зі сцени” інтелігенції. Щодо останньої категорії, то це була цілеспрямована акція по знищенню “розуму” нації. “Єврейсько-більшовицька інтелігенція, що являє собою “гнобителя” народу, повинна бути прибраною зі сцени. Колишня ж буржуазно-аристократична, якщо вона ще є, в першу чергу серед емігрантів, також не повинна бути допущеною до влади” [9,103].

Для реалізації всього задуманого запроваджувалися: принцип колективної відповідальності, система заручників тощо. Німецький фельдмаршал Вільгельм Кейтель у своєму листі, зокрема, писав, що “слід мати на увазі, що людське життя в країнах, яких це стосується, абсолютно нічого не варте” і що залякуючий вплив можливий лише шляхом застосування надзвичайної жорстокості. Він пропонував за смерть одного солдата карати смертю 50 – 100 комуністів [5, 38 – 39]. Відомості про реалізацію цих заходів ми можемо віднайти в газеті “Українське Полісся” за 10 квітня 1942 року. В цьому номері вміщено повідомлення коменданта охорони порядку і СД про те, що 6 квітня “мерзенні злочинці-бандити” із засідки стріляли у двох офіцерів німецької воєнної влади. За це 8 квітня на Базарній площі м. Чернігова були повішені “чотири найближчі учасники цього злочину”. Надалі в ролі спокутного “заходу” виступатимуть 100 осіб [18]. Двічі на тиждень (понеділок та четвер) у в’язниці проводили “розвантаження” (розстріл в’язнів) [1; 7, 103; 24, 92 – 103];

б) заборона займатися певними видами діяльності – так, в параграфі 5 наказу № 40 міської управи (1942 рік) йшлося про заборону торгівлі в місті певними видами товарів, до них належали:

- зерно, хліб та продукти з них;
- худоба, м’ясо, жири та продукти з них;
- молоко, масло, олія, яйця та мед;
- домашня птиця та дичина;
- картопля [4, 56].

3 квітня ж торгівля провадилася лише один раз на тиждень [20], та й тоді не завжди селяни могли довести свої товари (їх могли відібрати німці без жодної компенсації, а в разі заперечень і заарештувати);

7) вивезення людей в Німеччину на роботу – акція почалася у квітні 1942 року. За місяць до цього була проведена психологічна обробка населення, а вже 15 квітня вирушив перший ешелон з робітниками-добровольцями. У місті з’явилися плакати, на яких зображували щасливе та ситне життя в Німеччині, у кожному номері “Українського Полісся” друкувалися фотографії з повсякденного життя людей, котрі виїхали. Довкола лунали заклики типу: “Негайно зголошуйтеся для виїзду до Німеччини і заслужіть те почесне ім’я, яке вже мають тисячі українців...”[19]. Та досить скоро добровольці закінчилися, люди все ж дізнавалися про реальний стан речей і навіть йшли на каліцтво, щоб лишитися вдома. На це місцева влада реагувала по-своєму: видаються відозви, укази, накази... Так, у жовтні комендант видав указ про мобілізацію жінок у віці від 16 до 45 років для виїзду до Німеччини [6, 33 – 35; 21; 24, 71 – 72].

Як бачимо, нацисти використовували всі можливі методи, які забезпечували реалізацію поставлених ними цілей. Тоталітарна держава намагається контролювати всі сторони життя суспільства, проте й вона повинна створювати певну ілюзію свободи, самостійності рішень для підтримки свого існування. Все це, щоправда, відбувається в певних чітких рамках, але з’являється можливість для маневру, шанс реалізувати свої задуми та прагнення. Саме цей шанс намагалися використати українці, що перебували в зоні окупації. Більшість їхніх заходів носила культурницький характер і стосувалася

налагодження життя в місті. В цей важкий період вони змогли досягнути певних успіхів у втіленні в життя своїх прагнень.

Серед них слід відзначити відкриття Сільськогосподарського банку, прийняття рішення про перейменування радянських назв вулиць та площ у місті (вулиця Леніна була перейменована на вулицю Симона Петлюри, а Радянська – Богдана Хмельницького), створення “Просвіти” [11] та концертного хорового ансамблю [12], а також клубу “Січ”, що мав об’єднувати мистецькі сили та українську молодь [13]. Окрім цього, почався ремонт шкіл, засновано курси німецької мови, медшкола та Бактеріологічний інститут [10; 11; 14] тощо.

У 1942 році було надано дозвіл на відкриття в місті притулку для непрацевдатних у приміщенні міської лікарні [16] та дитячого будинку для дітей віком від 3 до 10 років (вони отримують харчування та одно-двокласну початкову освіту) [22]. Було засновано український театр, кінотеатр та п’ять початкових шкіл. Підбір вчителів був доволі прискіпливий. Навчання мало відбуватися за матеріалами, що друкувалися в газеті “Українське Полісся”. Використання радянських підручників на уроці спричиняло звільнення вчителя з роботи.

З дозволу ортскомендатури міська управа відкрила для богослужіння Спаський і Троїцький собори (останній, до речі, було освячено 28 березня 1942 р.) [4, 72 – 75; 17]. У червні міська управа навіть порушила питання про створення “історичного музею краєзнавства” в місті [23]. Насамкінець відзначимо вихід кількох українських книжок у видавництві “Українського Полісся” (збірник “Українських народних пісень”, збірник поезій П. Карпенка-Криниці “Гримлять дороги” та збірник новел І. Чигирина (Курача) “На роздоріжжі”) [21].

Отож, всі заходи, які проводили німці на окупованій території, мали на меті реалізацію політики “життєвого простору”. Для цього використовувалися найрізноманітніші методи. Проте і в цих важких умовах люди намагалися не лише вижити, але й відродити життя в напівзруйнованому місті. Створення шкіл, лікарень, культурницьких установ, окрім прямого свого призначення, допомагало врятувати людей від смерті чи вивезення до Німеччини, а також хоча б трохи відволікти їх від думок про війну.

1. Державний архів Чернігівської області. – Ф. Р-3013. – Оп. 1. – Спр. 101. – Арк. 11.

2. Книга Памяти євреїв Черниговщины, погибших в годы Второй мировой войны / Сост. Я.Б. Сокольский. – Нежин, 2003. – 453 с.

3. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж-Нью-Йорк-Львів, 1993. – 660 с.

4. Кузнецов Г.А. Край непокорённый. Черниговщина 1941 – 1945 г.г. – Чернигов, 1995. – 252 с.

5. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Зб. док. і матер. / Ред. П.М. Костриба. – К., 1963. – 488 с.

6. Німецько-фашистський окупаційний режим на Чернігівщині / Упоряд. Н.М. Полетун. – Чернігів, 2000. – 88 с.

7. Першина Т.С. Фашистский геноцид на Украине (1941 – 1944). – К., 1985. – 170 с.

8. Преступные цели гитлеровской Германии в войне против Советского Союза: Документы, материалы / Ред. П.А. Жилина. – М., 1987. – 301 с.

9. Преступные цели – преступные средства / Сост. Г.Ф. Заставенко. – М., 1968. – 325 с.

10. Українське Полісся (Чернігів). – 1941. – 19 листопада. – Ч. 6.

11. Там само. – 23 листопада. – Ч. 7.

12. Там само. – 26 листопада. – Ч. 8.

13. Там само. – 10 грудня. – Ч. 14.

14. Там само. – 14 грудня. – Ч. 16.

15. Там само. – 17 грудня. – Ч. 17.

16. Українське Полісся. – 1942. – 9 січня. – Ч. 4 (23).

17. Там само. – 25 березня. – Ч. 35 (54).

18. Там само. – 10 квітня. – Ч. 40 (59).

19. Там само. – 15 квітня. – Ч. 42 (61).

²⁰. Там само. – 17 квітня. – Ч. 43 (62).

²¹. Там само. – 20 квітня. – Ч. 44 (63).

²². Там само. – 3 червня. – Ч. 62 (81).

²³. Там само. – 26 червня. – Ч. 71 (90).

²⁴. Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941 – 1945 гг.): Сб. документов и материалов / Сост. С.М. Мельник. – К., 1978. – 419 с.